

1 Парад чеснот по-давньогрецьки

Розпочнімо з великих ідей. Існує чимало теорій про емоції — що вони таке, як виникають, як їх виражати й контролювати. Вони лягли в основу релігій та філософських учень, які досі не втратили актуальності. Нерідко уявлення про почуття впливали на історію та формували її. Та перш ніж ми перейдемо до розділів про Стародавню Індію, Новий заповіт чи розмов про святих і пророків, почнімо з початку — ну, з того початку, про який нам відомо, бо саме тоді з'явилися перші писемні згадки про емоції. І, як це зазвичай буває у таких випадках, нам доведеться вирушити до Стародавньої Греції.

Платон і Сократ

Приблизно за 399 років до Різдва Христового один юнак, якому було трохи за двадцять, зліг¹². Його кремену статуру впізнавали скрізь в Афінах. Завдяки їй він став доволі знаменитим борцем. Може, він навіть брав участь в Олімпійських іграх. Більшості з нас він відомий за своїм прізвиськом — Широкоплечий, або у давньогрецькому варіанті — Платон¹³.

Утім, страхітливою здавалася не лише фізична сила Платона. Він був інтелектуальним титаном. Уже в дорослому віці Платон заснує школу, яка стане важливою настільки, що позичить власне ім'я (Академія) іншим освітнім закладам. В Академії Платон писав філософські трактати. Та це не були довгі прозові твори, а радше дебати, які отримали назву «діалогів». Головним персонажем усіх діалогів Платона, за винятком одного, є Сократ,

якого він ніжно любив. Важко переоцінити значущість цих діалогів. Більш як два тисячоліття по тому філософ і математик Альфред Норт Вайтгед зазначив, що вся пізніша філософія — це «примітки до робіт Платона»¹⁴. Однак, якби не події того глибоко емоційного дня в 399 році до н. е., коли хворий Платон лежав у ліжку, він міг би стати одним із сотень великих мислителів, імена яких стер час. Того самого дня, коли Платон занедужав, його вчителя, Сократа, стратили. Які почуття це викликало у Платона? Скажімо так, складні.

Платонічні почуття

Греки називали емоції словом «пате», яке можна перекласти як «досвід» чи «страждання». Що це було — перше чи друге — залежало від *пате*, яке ви проживали (чи від якого потерпали). Платон вірив, що *пате* збурювали наші душі, бентежили їх через зовнішні події чи чуття, позбавляли рівноваги, порушували спокій. Однак для нього душі були не просто тією частиною людини, яка не є плоттю.

Платон уважав душі важливими, бо вони — людське втілення ідей, а ті були центром його філософії. На його думку, існувало щось більше, ніж видимий світ. Для нього все — люди, дерева, стільці — лише недосконала версія «мислячого космосу» (*космос ноетос*), або «світу ідей». Він був переконаний, що ми всі від народження знаємо його ідеальні сутності. І саме тому розуміємо, що два різні предмети, скажімо, табурет у забігайлівці і трон, по своїй суті — стільці. Обидва накладаються на ейдос стільця, який ми пам'ятаємо. Платон порівнював наш спосіб пізнання дійсності з досвідом людей, які живуть у печері. На стіні видно тіні подій, які відбуваються ззовні. Те, що здається нам дійсністю, — усього лише тінь. За Платоном, справжніми є наші душі — це ейдоси, які танцюють на виході з печери, у промєнях сонця. Наші ж тіла — це їхні тіні. Поява *пате* означає, що нашу душу щось потурбувало, у тілі з'являються відчуття, які змушують тіні зненацька звиватися. Платона спантеличувала

тільки одна річ — як люди примудряються відчувати дві емоції одночасно? Як може воїн бути нажаханим і відважним водночас, жадати бою, але хотіти втекти? Тож він дійшов висновку, що душа складається з кількох частин.

Він пояснював це так: у тварин є душа, але їхнє мислення примітивне, тож має існувати душа для тварин, для людей та для богів. Душі богів — чистий розум, *пате* не може потурбувати їх напяму. Їхні душі — це «логос»¹⁵.

Перекласти це складно. *Логос* — це «думка» або «слово» чи вміння складати думки у слова. Однак що найважливіше — у ньому є елемент божественного. Ось хороша ілюстрація з Євангелії від Йоана. Мова оригіналу грецька, цитую у перекладі: «Споконвіку було Слово [*логос*], і з Богом було Слово [*логос*], і Слово було — Бог [*логос*]»*. Якщо ви коли-небудь ототожнювали Бога зі словом, то, схоже, сприйняли цей абзац (що цілком зрозуміло) надто буквально. Насправді ж Бог тут — думка, чистий розум, здатність пізнавати. Оце і є *логос* Платона — душа, яка мислить, пізнає, розуміє.

За Платоном, тваринна душа — це *епітуметікон*, тобто душа пожадлива¹⁶. Коли її збудує *пате*, істотою починають керувати базові пориви — вона відчуває задоволення, біль, хоче їсти чи сексу, уникнути шкоди тощо. Людина — почасти тварина, але людські процеси мислення, пізнання й усвідомлення — очевидно, складніші, тож Платон припустив, що в ній є і раціональний *логос*, й ірраціональний *епітуметікон*.

Однак, на думку Платона, мало би бути ще щось. Люди відрізняють хороше від поганого й інтуїтивно діють відповідно до своїх уявлень. А це вже не чиста логіка й не тваринна пожадливость, тож мусить бути третя частина. Він назвав її *тумоїдесом* чи *тимосом* — «гнівною душею»¹⁷. У перекладі *тимос* — це «гнів», саме тут живуть почуття, які провокують вчинки. *Епітуметікон* і *тимос* зазнають прямих впливів *пате*. Коли щось збудує *тимос*, пробуджується гнів. Однак *пате* «надії» також може викликати

* Усі біблійні цитати українською мовою наведено за перекладом Івана Хоменка. — Тут і далі прим. пер., якщо не зазначено інше.

його збурення, змушуючи нас робити речі, які здаються можливими, хоч і важко досяжними. Крім того, саме ця частина душі відчуває «страх» — він допомагає нам тікати у разі небезпеки, якої не вдалося уникнути. І «відвагу» — переживання, яке змушує нас діяти, попри те, що ми налякані. Однак (Платон уважав це надважливим) гнівна душа не завжди прагне вищого блага. Її *пате* змушують нас бездумно шукати задоволень та уникати болю, як і *пате* тваринної душі. Потяг до насолоди, позбавлений рацію, називається *булесіс*. Він не буває добродішним, бо іноді праведні вчинки приносять прикрощі, а лихі — втіху.

Щоб досягнути істинної добродішності, треба прагнути *еросу*, тобто добра, джерелом якого є *логос*. *Ерос* — це не особисте задоволення, а вище благо. Добродішна людина не може керуватися тільки *пате*. Вона мусить думати про те, як вчинити якнайкраще — оцінювати, зважувати. Треба зупинитися й відповісти собі на запитання: «А так точно буде правильно?». Не можна щось робити тільки через те, що це викликає приємні відчуття. Правильний вчинок може провокувати неприємні переживання, бо віддаляє вас від *булесісу*. І все ж це правильний вчинок. Це і є *ерос*. Різниця між *булесісом* і *еросом* — наріжний камінь емоційного режиму, створеного Платоном для своїх читачів і послідовників. Він мав діяти навіть тоді, коли страчували дорогої нам людину. Платон скористався історією про смерть Сократа, щоб продемонструвати тріумф *еросу* над *булесісом*. Але перш ніж ми до цього перейдемо, з'ясуємо, за що Сократа засудили до смертної кари.

Суд над Сократом

Сократа звинуватили в нечестивості та розбещенні молоді, і хоча більшість афінян бажала йому смерті зовсім не через це, його провини важко було заперечити. Він абсолютно точно розбещував молодь. Сократова тактика, яку пізніше назвали «методом Сократа», полягала ось у чому — він розпитував молодих чоловіків про їхні переконання. Іноді його запитання ставили під сумнів авторитет влади, часто стосувалися категорій

справедливості чи навіть самих богів. Щойно співрозмовник відповідав, Сократ ставив йому нове запитання, заохочував далі шукати відповіді й відточувати думки. Урешті-решт, метод Сократа призводив до того, що чоловіки визнавали слухність філософа в усьому, включно з безбожницькими ідеями.

Тогочасні Афіни тільки-но почали оговтуватися після сторіччя воєн та гніту. Спершу довготривалий конфлікт із персами, а тоді люта громадянська війна зі спартанцями (під час якої Сократ показав себе доблесним воїном і був за це відзначений). Останні згорнули знамениту афінську демократію, встановивши владу Тридцяти тиранів. Однак афіняни, невдоволені новим урядом, який їм нав'язали, невдовзі повстали. Їм знадобилося менше ніж рік, щоб видворити Тридцятьох тиранів й арештувати людей, підозрюваних у лояльності до них.

Серед арештантів був і Сократ. Ані нечестивість, ані розбещення молоді не були його головною провинною: проблема була в тому, кого він розбещував — сильних і впливових людей, яких щиро ненавиділи. Наприклад, Алківіада — видатного генерала, який бігав від табору афінян до табору спартанців у пошуках якнайбільшої вигоди. Серед слухачів Сократа був і дехто з Тридцяти тиранів, а також члени сімей тих, хто їх підтримував. Приміром, Критій — чи не наймогутніший із тридцяти¹⁸. А ще один був сином Периктіони, племінниці Критія, і молодим борцем. І звали його Платон.

Поза всяким сумнівом, Сократа арештували за політичними мотивами, але звинувачення не були безпідставними. Коли його визнали винним, він запропонував не страчувати його, а задурно годувати до кінця його днів за заслуги перед полісом. Із цим, як ви розумієте, не склалося, і Сократа засудили до страти через отруєння.

Смерть Сократа

Смертний вирок виконали — Сократ сам випив чашу болиголова. Спираючись на свідчення іншого Сократового учня, Федона, Платон пише: чоловіки, на чиїх очах Сократ випив отруту,

почали плакати. Той роздратувався й сказав: «Що ви робите, диваки! Я тому й відіслав жінок додому, щоб вони не чинили такого неподобства, бо знаю, що вмирати треба в побожному мовчанні. Заспокойтесь і стримайте себе!¹⁹».

Вони тужили, бо не могли вплинути на нестерпну ситуацію. Однак Платон уважав, що чоловікам (і тільки чоловікам) годиться тримати себе в руках. На його думку, плакати, бити себе в груди, дерти на собі хітони — прерогатива жінок. І аж ніяк не чоловіків. Їхні сльози — егоїстичні. Бажання уникнути емоційного болю — себелюбне. Вони воліли *би*, щоб було так, як вони *хочуть*, а мали *би* натомість поводитися так, як *повинні*.

Після дорікань Сократа чоловіки перестали плакати. Стимування сліз у мить смерті друга вимагає величезних емоційних зусиль. А втім, вони засоромилися своєї поведінки й усвідомили, що оплакували не Сократа, а власне горе, бо «втратили таку людину, такого друга»²⁰. Інакше кажучи, ці сльози не були *доброчесними*. Вони були егоїстичними, а отже, суперечили емоційному режиму, встановленому Сократом і Платоном.

У переказі Платона про смерть Сократа є ще одна промовиста деталь — вона прекрасно ілюструє його уявлення про те, що *пате* треба стримувати заради вищого блага²¹. За його словами, у Сократа була можливість утекти²². Втеча здавалася правильним учинком. Його гнівна душа цьому порадила *би*, бо не вмерти — це безперечне благо для людини. Однак його судили й визнали винним, нічого не вдієш. Обманювати закон — неправильно, недоброчесно. Платонів Сократ уважав, що, піддавшись почуттям, він зрадить правосуддя, а це відверне його від *еросу* й приведе до *булєсісу*. В емоційному режимі Платона це неприпустимо.

Платон пише, що перед смертю Сократ сказав: «Критоне, ми винні Асклепію півня. Тож віддайте його, не забудьте»²³.

Про значення цих слів точилося чимало дискусій. Асклепій був богом лікування. Сократ точно не міг сподіватися, що його врятують після смертельної дози отрути. Дехто припускає, що це було незв'язне белькотіння, результат дії болиголова²⁴. На думку німецького філософа Фрідріха Ніцше, Сократ уважав

«життя хворобою» і радів, що зцілився²⁵. Дехто припускає, що Сократ говорив про свого юного друга Платона, який, як ми пам'ятаємо, занедужав²⁶. Ми навряд дізнаємося, про що точно йшлося. Однак, на мою думку, Сократ дякував Асклепію за те, що той вилікував його улюблене місто. Можливо, він розумів — його страта допоможе вивільнити емоції, стане катарсисом, тож, урешті, послужить цілям вищого блага для Афін. А це найбільш добродесна дія з усіх можливих. Найвищий прояв *еросу*. Платон вірив, що емоції треба стримувати заради вищого блага, тож цілком імовірно, що ця версія правильна. Він скористався розповіддю про смерть друга, щоб показати нам усім, як найвеличніший із мужів зміг стримати свої бажання і думав про *ерос* навіть у момент страти.

Існує ще один переказ смерті Сократа, автором якого є його послідовник, полководець Ксенофонт. Він писав, що Сократ помирав із легким серцем. Йому було сімдесят, і він боявся втратити гостроту свого розуму²⁷. Ксенофонтів Сократ — прагматик і роздає поради не рідше, ніж сперечається. Не виключено, що версія Ксенофонта більш правдива. Однак Платон писав не заради правдивості. Він не перелічує факти. Він повчає нас, демонструє, як людина високої добродесності стримує емоції заради вищого блага, а ми мусимо її наслідувати. Він установлює певний емоційний режим — перелік правил, які регламентують відчуття та способи їх вираження.

Яким же був емоційний режим Платона? Якщо дуже коротко, то він вірив, що заради вищого блага не можна піддаватися *пате*, бо це збурює душу, пробуджує пожадливість і гнів. Також не варто вирішувати, як вчинити правильно, керуючись відчуттями. Користуйтеся *логосом* та *еросом* заради вищого блага і спрямовуйте свої дії на його досягнення. Навіть якщо це призведе до смерті.

Доволі багато людей дотримувалось емоційного режиму Платона. Дехто трансформував його у стоїцизм, і той став окремим режимом, про який ми поговоримо згодом. Інші ж, як-от молодий послідовник Платона на ім'я Арістотель, навпаки майже повністю відкинули його, бо дійшли власних висновків.

Великі сподівання

Приблизно у 334 році до н. е. ідесь за шістьдесят п'ять років після страти Сократа у шатрі сидів молодий чоловік і читав важливого листа. Давньогрецький історик Плутарх пише, що цей хлопець був невисокий, але м'язистий і міцний, однак слід зазначити, що він бачив лише його статуї. Світле обличчя з рум'янцем, гладко виголене, що незвично для тієї доби, і викривлена шия. Голова майже весь час нахилена в один бік, тому здається, наче його різного кольору очі постійно дивляться кудись вгору. Згадка про цю фізичну ваду надає розповіді Плутарха правдивості²⁸. Сучасні лікарі могли би припустити, що нахил ший спровоковано хворобою на кшталт уродженої м'язової кривоший чи очного тортіколіса²⁹. А втім, ані його зріст, ані молодість разом із поголеним підборіддям чи шийною хворобою не завадили Александру стати найвидатнішим полководцем в історії. Ішов 334 рік до н. е. Александру було лише двадцять два, але він уже встиг звільнити греків від ярма персів, яке ті так і не скинули після завершення Пелопоннеської війни близько сімдесяти років тому. Та він не мав наміру на цьому зупинитися. Александр хотів підкорити Персію. Стоячи на межі між своїм царством й Азією, він кинув спис. Якщо той упаде в Персію, він її завоює. Якщо ж ні, то не судилося. Коли кінчик списа проткнув землю Персії, він проголосив, що боги пропонують її йому в дар і він цей дар приймає.

Як пише чоловік, якого ми, історики, називаємо лже-Каллісфеном, автором того листа був розлючений Дарій III, цар Персії. Лист аж кишив погрозами й вихваланнями*. Дарій стверджував, що він не просто цар, а бог, та ще й багатющий. Александр же — усього лише «служка», який має забратися додому «й бути коло матері... бо у нього ще молоко на губах не обсохло, тож хай вчиться й сидить при її спідниці»³⁰. Мало схоже на ласкавий

* Зверніть увагу — ми недарма називаємо цього письменника лже-Каллісфеном. Утім, навіть якщо ця історія вигадана, вона прекрасно ілюструє погляди Арістотеля на емоції. — Прим. авт.